

Původci sdělení v souvětích s větami obsahovými a jejich vliv na užívání absolutních a relativních časů

Marta Koutová

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha
koutova@ujc.cas.cz

The originators of the message in the sentences with content clauses and their impact on the use of absolute and relative tenses

ABSTRACT: Based on the analysis of the Czech National Corpus, we have found that, in addition to the assumed use of tenses (relative in content clauses, or rather; absolute in adjunct clauses), there are also variations in their use; in content clauses, absolute tenses are used in certain cases, and, on the other hand, the relative tense may be used in some of the adjunct clauses. Using the corpus evidence in this article, we show that the use of verb tenses in subordinate content clauses and all adjunct clauses explicitly or implicitly dependent on them is ruled by the speaker's point of view: whether they look at the action of the content clause from their perspective, or whether they adopt the perspective of the primary agent. If a tense is used from the speaker's perspective, it is an absolute tense, in case of the primary agent's perspective, it is a relative tense.

KLÍČOVÁ SLOVA: vedlejší věta obsahová, vedlejší věta doplňovací, relativní čas, absolutní čas, prvotní konatel, mluvčí

KEYWORDS: subordinate content clause, subordinate adjunct clause, relative tense, absolute tense, primary agent, speaker

1. Úvod

Vedlejší věty obsahové jsou tradičně považovány za vlastní sféru užívání relativních časů v češtině (srov. Panevová 1971: 290). Při analýze slovesných časů v souvětí však narážíme na materiál, kde není uplatnění slovesných časů v souladu s běžným konstatováním o relativním užití času ve vedlejších větách obsahových (jde o vztah k jinému ději v souvětí, nikoli o vztah k okamžiku promluvy) a absolutním užití (vztahu k okamžiku promluvy) v ostatních vedlejších větách. Domníváme se, že důležitou roli zde hraje, z jaké perspektivy je slovesný čas volen – zda z perspektivy autora původní přímé řeči, či z perspektivy autora celého souvětí s větou obsahovou. Cílem tohoto článku je na základě analýzy korpusových dokladů¹ popsat, jaký vliv mají tito původci sdělení na užití relativních, resp. absolutních časů ve větách obsahových.

¹ Většina dokladů uvedených v tomto článku pochází z korpusu syn v4 Českého národního korpusu. Několik dokladů vytvořených autorkou článku je označeno zkratkou „vlast.“ v závorce za dokladem.

2. Definování a označení původců sdělení v souvětích s větami obsahovými

Pro původce sdělení v souvětích s větami obsahovými bude nejprve nutné zvolit stručné, výstižné a jednoznačné termíny. Pro autora původní přímé řeči (resp. konatele smyslového vjemu, hodnocení apod.) navrhujeme termín **prvotní konatel**, pro autora celého souvětí budeme užívat zavedeného termínu **mluvčí**.

Vztah mezi původci sdělení a užitím slovesného času ve větách obsahových můžeme vysvětlit takto: Souvětí s vedlejší větou obsahovou je komplexním vyjádřením větného obsahu sestávajícím ze dvou částí:

- 1) z uvozujícího predikátu, který uvádí tento obsah do celkové souvislosti a časového zařazení vzhledem k okamžiku promluvy, a vyjadřuje tedy absolutní čas;
- 2) z věty obsahové, ve které zpravidla (ale ne vždy) dochází k posunutí časové roviny stejně jako v nepřímé řeči, a vyjadřuje tedy zpravidla relativní čas.

Nepřímá řeč si v češtině uchovává stejný slovesný čas, jaký (by) měla původní řeč přímá, srov.:

- (1) *Petr včera řekl: „Venku je ošklivo.“* → (1a) *Petr včera řekl, že venku je ošklivo. (vlast.)*

Autor původní přímé řeči, tj. v našem případě Petr, je prvotním konatelem mluvního aktu. Mluvčím, tj. autorem celého souvětí s větou obsahovou, je v tomto příkladu autorka článku Marta Koutová (v dalších příkladech už to budou většinou různí autoři dokladů z Českého národního korpusu). Slovesné časy v nepřímé řeči jsou užívány stejně jako v přímé řeči z perspektivy prvotního konatele. Ve většině souvětí s větami obsahovými se slovesné časy užívají na základě stejného principu jako v nepřímé řeči, srov.: (1b) *Petr viděl / věděl / byl smutný, že venku je ošklivo. (vlast.)* I v těchto případech budeme dané původce sdělení označovat jako prvotního konatele a mluvčího.

3. Označování původců sdělení v odborné literatuře

V české odborné literatuře jsou původci sdělení v souvětích s větami obsahovými označováni různě, často však poněkud nesystematicky a ne vždy je zcela jasné, o koho se jedná. J. Bauer (1965) pracuje s výrazy „prvotní činitel“, „prvotní autor nebo nositel projevu, myšlenky nebo vjemu“ vs. „mluvčí, který projev, myšlenku nebo vjem reprodukuje“. Tato Bauerova pojmenování jsou sice výstižná, avšak pro svou délku poněkud nepraktická a sám autor je neužívá důsledně, nýbrž pouze ad hoc. K. Svoboda (1970, 1972) užívá termínů „konatel hodnocení“ vs. „mluvčí“. Nevýhodou termínu „konatel hodnocení“ je, že platí pouze pro vedlejší věty vyjadřující hodnocení a navíc není dostatečně výstižný, protože konatelem hodnocení může být i mluvčí (tj. autor celého souvětí). S termínem „mluvčí“ označujícím autora celého souvětí pracují i J. Panevová (1971) a autoři akademické *Mluvnice češtiny* (1987), nenajdeme však u nich žádné označení pro prvotního konatele.

V německé odborné literatuře zabývající se nepřímou řečí v němčině se setkáváme s termíny „mluvčí 1“ a „mluvčí 2“. S těmito termíny pracuje např. G. Kaufmann ve své monografii *Die indirekte Rede und mit ihr konkurrierende Formen der Redeerwähnung* (1976). Autor zde

uvádí, že indikativní tvary mohou být v nepřímé řeči voleny jak z pozice mluvčího 1 (autora přímé řeči), tak z pozice mluvčího 2 (autora nepřímé výpovědi), pro kterého je obsah původní přímé řeči již minulostí. Jedná se tedy o dvojí možnost užití indikativních časů v nepřímé řeči v němčině: 1) z hlediska autora přímé řeči, 2) z hlediska autora celého souvětí s nepřímou řečí. Nevýhodou Kaufmannova pojetí je, že tyto termíny lze používat jen pro nepřímou řeč (byť autor pojímá nepřímou řeč poměrně široce – zahrnuje do ní i nevyslovenou „vnitřní řeč“ (innere Rede), tj. obsah myšlení apod.).

Naše označení „prvotní konatel“ má tu výhodu, že se nemusí vztahovat jen na autora původní přímé řeči, tj. konatele mluvního aktu (ve větách uvozených predikáty *řekl, upřesnil, stěžoval si* apod.), ale může to být rovněž konatel smyslového vjemu (*viděl, slyšel, cítil* apod.), mentální činnosti (*myslel, věděl, tušil* apod.), citového stavu (*bylo mu líto, vadilo mu, zlobil se* apod.), hodnocení (*byl vděčný, cenil si, zdálo se mu zajímavé* apod.) či volní činnosti (*žádal, prosadil, přál si* apod.).

J. Bauer činnost prvotního konatele² ukazuje na hypotetické původní samostatné větě, která byla předobrazem dané věty obsahové: „Tak např. v souvětí *Slyšel, že někdo přichází* je obsahová věta jistou reprodukcí vjemu, který by jeho nositel vyjádřil samostatnou větou oznamovací: *Někdo přichází*. Nebo v souvětí *Nevěděl, kdo přijde se říká, že v mysli dotyčné osoby byla otázka: Kdo přijde?*“ (Bauer – Grepl 1980: 268). Ve valenčních syntaxích se vedlejší věty obsahové již nezkoumají z hlediska jejich původní platnosti jako věty samostatné, ale analyzují se struktury s větou obsahovou jako celek. Tohoto pojetí se držíme též, tzn. naší snahou není převádět (někdy poněkud násilně) danou obsahovou větu na její hypotetickou původní větu samostatnou. To nám však nebrání, abychom pracovali s pojmem prvotního konatele a jeho perspektivou.

4. Vliv původců sdělení na užívání slovesných časů

4.1 Užívání slovesných časů v souvětích s větami obsahovými s jednoduchou stavbou

Ve většině vět obsahových jsou časy voleny z perspektivy prvotního konatele, jedná se tedy o časy relativní. Srov. vyjádření současnosti s minulým dějem pomocí přítentu, tj. relativního času:

(2) *Prohlásil / viděl / myslel / divil se / bylo (mu) příjemné, že tam je otec s ním. (vlast.)*

Některé druhy predikátů uvozujících vedlejší věty obsahové však nevyjadřují hledisko prvotního konatele, ale hledisko mluvčího. Jsou to např. některé neosobní predikáty vyjadřující hodnocení (*prospělo mu, obohatilo ho, pomohlo mu, zachránilo ho, ublížilo mu, vymstilo se mu, vyplatilo se (mu), omlouvalo ho; bylo čestné/rozumné/rizikantní...*) či predikáty s významem existence nebo změny (*bývalo, stalo se (mu), došlo k tomu, následovalo, projevílo se; způsobil, zavinil, to vedlo k tomu...*), viz příklady (3)–(21). Vedlejší věty závislé na těchto predikátech vlastně žádného prvotního

² Bauer termín „prvotní konatel“ neuvádí, ale najdeme u něj jiná různá označení pro tuto osobu (viz výše).

konatele nemají, reflektuje se v nich pouze perspektiva mluvčího. Proto jsou i časy v nich užitě voleny z perspektivy mluvčího a jeho okamžiku promluvy, nejedná se tu tedy o časy relativní, nýbrž o časy absolutní. Srov. vyjádření současnosti s minulým dějem pomocí préterita, tj. absolutního času, ve větách obsahových závislých na predikátech vyjadřujících hledisko mluvčího:

- (3) *Jednou se stalo / pomohlo mu / bylo šlechetné / někdo zajistil, že tam **byl** otec s ním. (vlast.)*
- (4) *Bývávalo, že centrální banka pouze **půjčovala** peníze komerčním bankám a **chránila** platební systém.*
- (5) *V minulosti se dělo, že se tady **volili** trenéři, a pak za to nikdo nezodpovídal.*
- (6) *Naposledy v roce 1995 se přihodilo, že na turnaji **vůbec nepřšlo**.*
- (7) *Došlo k tomu, že se na různých místech **slavilo** v jiný čas.*
- (8) *Produkovali jsme jiný fotbal než před rokem, k tomu se přidalo, že **se nám nedařilo**, a celé to šlo trochu do háje.*
- (9) *Už jsem zažila, že jsme **byli odříznuti** od okolního světa celý měsíc.*
- (10) *Průmyslová revoluce totiž způsobila, že stále víc těžkých manuálních a tělesných prací **zvládaly** stroje.*
- (11) *Tím docílila, že **nemusela** k soudu.*
- (12) *Nadměrné posilování sice vedlo k tomu, že **jsem měl** o deset kilo více svaloviny, ale dostavily se i bolesti ramenních a loketních kloubů.*
- (13) *Francouzské deníky se dlouho zabývaly spekulacemi, kdo zavinil, že se nebezpečí **ignorovalo**.*
- (14) *Navíc se povedlo, že památník **opravoval** vnuk jeho původního stavitele.*
- (15) *Nepochybně mému já prospívalo, že mi celá rodina doslova **visela** na rtech.*
- (16) *Majiteli se vyplatilo, že **měl** tajný spínač elektrické energie.*
- (17) *V naš neprospěch hrálo, že **jme byli** dvakrát **oslabeni** ve třech.*
- (18) *Vyšetřování policistům dlouho komplikovalo, že oběti útočníka **popisovaly** velmi odlišně.*
- (19) *Větší nesnáze mu působilo, že **se nemohl** ujmout vlády.*
- (20) *Dost mu ublížilo, že na něj lidi na stadionu **pokřikovali** nesmysly.*
- (21) *Její půvab ještě zvyšovalo, že **měla** jedno oko modré a druhé zelené.*

Absolutní čas, tj. čas volený z hlediska mluvčího, někdy proniká i do vět obsahových, ve kterých se jinak běžně užívají relativní časy.³ I v těchto případech hraje důležitou roli rozdílná perspektiva mluvčího a prvotního konatele. Častý je tento jev po predikátech s významem „smyslového vnímání“ a „citových stavů“, ale i po (nejčastěji faktových) predikátech s významem „myšlení“:

- (22) *Všichni viděli, že mi to **prokluzovalo**.*
- (23) *Všechny skryté věci odhalovaly svá tajemství. Opíjelo ho, jak najednou všechno **chápal**.*

³ Těto problematice se podrobně věnujeme v naší disertační práci (Koutová 2018) a v článku *Užití absolutního času ve vedlejších větách obsahových* (v tisku), kde rozebíráme jednotlivé faktory ovlivňující či zapříčiňující volbu préterita pro vyjádření současnosti v minulosti ve větách obsahových.

- (24) Mně strašně vadilo, že **byla** pořád pryč a **neměla** na mě čas.
- (25) Možná se pes vyděsil, že **byl** příliš blízko.
- (26) Tento vnitřní pláč Lucie zázračně utišila. Stačilo mi, že **jsem** ji **cítil** vedle sebe s celým teplým okruhem jejího života.
- (27) Silnice byla zavátá, ale stopy po pneumatikách prozrazovaly, že **nebyla** zcela neprůjezdná.
- (28) K polednímu střelba umlkávala, až ztichla zcela. Věděli jsme, že osud kompanie **byl** zpečetěn.

U této skupiny dokladů jde o věty obsahové, u nichž, jak se domníváme, préteritum vyjadřuje objektivní realitu komentovanou z pozice mluvčího. Převědeme-li dané věty obsahové do přítomnosti, pozornost se obrátí k subjektivnímu prožitku prvotního konatele, jako bychom se spolu s prvotním konatelem přenesli do časového okamžiku, kdy byl děj dané věty obsahové realizován, a spolu s ním ho prožívali, resp. sledovali, jako by nám probíhal přímo před očima:

- (22a) Všichni viděli, že mi to **prokluzuje**.
- (23a) Všechny skryté věci odhalovaly svá tajemství. Opíjelo ho, jak najednou všechno **chápe**.
- (24a) Mně strašně vadilo, že **je** pořád pryč a **nemá** na mě čas.
- (25a) Možná se pes vyděsil, že **je** příliš blízko.
- (26a) Tento vnitřní pláč Lucie zázračně utišila. Stačilo mi, že ji **cítím** vedle sebe s celým teplým okruhem jejího života.
- (27a) Silnice byla zavátá, ale stopy po pneumatikách prozrazovaly, že **není** zcela neprůjezdná.
- (28a) Věděli jsme, že osud kompanie **je** zpečetěn.

Relativní čas (prézens) tedy v těchto větách zdůrazňuje subjektivní perspektivu prvotního konatele (v beletrii perspektivu postavy), zatímco absolutní čas (préteritum) vyjadřuje objektivní hodnocení mluvčího (vypravěče v beletrii). Srov. i následující příklad:

- (29) Nepocítoval nejmenší potřebu poznat ženu, kterou miloval, stačilo mu, že **miloval** iluzi, kterou si o ní vytvořil. Jakmile si myslel, že pozoruje u některé ženy vřelejší zájem o svou osobu, stal se chladným a příkrým, dokonce i urážejícím, takže takové ženě nezbylo, než se stáhnout do ústraní.

V příkladu (29) by prézens slovesa *milovat* (tj. relativní čas) znamenal, že si postava uvědomuje, že miluje jen iluzi. Préteritum (tj. absolutní čas) naproti tomu vyjadřuje, že ono „*stačilo mu, že miloval iluzi*“ je objektivním komentářem vševědoucího vypravěče, avšak postava to subjektivně může vnímat úplně jinak.

V dalších příkladech (30 a 31) autor (mluvčí) užitím relativního času (prézentu pro vyjádření současnosti s minulým dějem) navozuje atmosféru napětí – spolu s postavou (prvotním konatelem) prožíváme popisovaný děj, jako bychom byli očitými svědky popisované události. Pokud by autor užil místo prézentu préterita, dosáhl by naopak odstupu, či dokonce efektu odcizení.

- (30) Vstoupil dovnitř a pokračoval po kamenné podlaze pod klenbou do nabílené chodby, až došel ke dveřím šatny učitelského sboru. Oddechl si, že **je** prázdná.
- (31) Nemýlil se. Slyšel je, jak **přicházejí**, mluvili spolu polohlasně, ale **nerozuměl**, o čem si **povídají**. Okamžik předtím, než se první z nich objevil ve dveřích, jež do salonu vedly pootevřené z haly, zmlkli.

Relativní čas jakožto prostředek vyjádření perspektivy prvotního konatele někdy proniká i do typů vět, které někteří autoři (např. K. Svoboda a J. Panevová v pracích ze 70. let) nepovažují za obsahové kvůli nemožnosti užití relativních časů.

K. Svoboda (1970) analyzuje vedlejší věty, které jsou uvozeny adjektivními predikáty s významem hodnocení (tj. případy, kdy je věta řídicí sponovějmenná, v níž predikátem nominálním je hodnotící adjektivum). Podle autora je třeba rozlišovat dva případy:

- 1) Ve větách typu *Horší bylo, že nikdo nebyl doma* se neužívá relativních časů, protože, jak se autor domnívá, jde většinou o hodnocení z hlediska mluvčího, a proto se v nich užívá časů se zřetelem k mluvčímu, tj. časů absolutních. Sousednost časů⁴ se v nich podle Svobody nemůže uplatnit, a proto již podle něj nejde o věty obsahové.
- 2) Jinak je tomu podle Svobody v případech jako *Bylo nám příjemné, že nikdo není doma*, v nichž se větou řídicí vyjadřuje nejen hodnocení, ale i smyslové vnímání konatele, který je nebo může být vyjádřen dativem, srov. *Bylo zlé (špatné, horší) bez dativního tvaru nám, ale Bylo nám příjemné* (= Pociťovali jsme jako příjemné, že...). Proto tu lze užít také času jako v nepřímé řeči, tj. se zřetelem k ději věty řídicí: *Bylo nám příjemné, že nikdo není doma. Bylo mi tuze divné, že tak dlouho nepíšete*. Podmětná věta je pak podle autora po stránce významové i formální větou obsahovou. (Svoboda 1970: 69; 196)

Predikáty uvozující věty obsahové, které Svoboda zařazuje do skupiny 1), vyjadřují primárně perspektivu mluvčího, a užívají se po nich proto skutečně zpravidla absolutní časy. Jde o predikáty typu „bylo + adjektivum/adverbium/substantivum s významem hodnocení“, jako např.: *bylo dobré/fajn, bylo skvělé/úžasné/nádherné, bylo hrozné/mrzuté; bylo pochopitelné/logické; bylo nové, bylo normální/přirozené, bylo nezvyklé/podivné/neuvěřitelné, byl div, byl šok; bylo povzbudivé, bylo těžké, bylo důležité/podstatné/rozhodující/hlavní, bylo zajímavé, bylo markantní; novinkou/pravdou/skutečností/faktem bylo* apod. Jak si všímá K. Svoboda, ve větách obsahových závislých na těchto predikátech nelze vyjádřit konatele hodnocení pomocí zájmena či substantiva v dativu, tzn. nelze říci **bylo mu dobré/zajímavé/normální* apod. (na rozdíl od hodnotících predikátů typu *bylo (mu) divné/podezřelé/nepříjemné* apod., kde dativ vyjadřuje prvotního konatele, a relativní časy se zde proto běžně užívají). Následující příklady však ukazují, že i po predikátech, ve kterých nelze konatele hodnocení vyjádřit pomocí dativu, se objevují relativní časy, tj. časy volené z perspektivy prvotního konatele. Ve všech těchto větách by mohl být prézens (relativní čas) nahrazen préteritem (absolutním časem), v některých případech by préteritem bylo dokonce stylisticky vhodnější. Prézens v těchto případech můžeme označit za příznakový – jeho funkcí je zdůraznění perspektivy prvotního konatele.

(32) *Když helikoptéra dosedla na zád, necítila Rachel žádnou zvláštní úlevu. Dobré bylo, že už **nekroutil** nad oceánem. Špatné, že **stojí** přímo na něm.*

(33) *Nám ale nešlo o peníze – bylo skvělé, že si **můžeme** zahrát na tak významné akci a reprezentovat sebe, město Teplice i celou zemi, což se už nemusí nikdy opakovat.*

⁴ Pojmem *sousednost časů* má Svoboda na mysli užití relativních časů.

- (34) Takové setkání pluku nezažili od 2. světové války. „Bylo nádherné, že **je** nás tolik pohromadě...“
- (35) Předně hrozně bylo, že mé známky, má největší radost, **jsou** pryč.
- (36) Stánky opravdu nabízely zboží všeho druhu a podle slov většiny bylo důležité, že **jde** o českou klasiku od nádherného skla přes košíkářství až třeba po ručně tkané přehozy.
- (37) Bylo podivné, že se mu **opovažuje** vedoucí tykat, že s ním **mluví** jako s nějakým nekřubou, s ním, bývalým diplomatem, váženým revolučním pracovníkem.
- (38) A měl pihi! Bylo neuvěřitelné, že je **má** právě on, člověk tak typicky městský.
- (39) Bylo povzbudivé, že **vedeme**, ale na druhou stranu jsme první třetinu neodehráli vůbec dobře.
- (40) Byl rok 1983 a my neměli žádné starosti. Hlavní bylo, že **nemusíme** do školy. To, že **natáčíme** film, bylo na druhém místě.
- (41) Československo ovládli komunisté a náš dům na Říčkách byl znárodněn. Holým faktem bylo, že **se nemáme** kam uchýlit, že **jsme** bez domova.
- (42) Derek se zamračil. Pravdou bylo, že **neprohlíží** svou poštu pravidelně, ale sezona **je** v plném proudu a pořád **přichází** tolik pozvánek, úplná odstrašující hromada.⁵

Také po predikátech typu *důvodem bylo* se většinou očekává vyjádření objektivní reality z hlediska mluvčího, spojené s užitím absolutního času. Pokud se však po těchto predikátech užije relativního času, může to, stejně jako v následujících příkladech, znamenat, že mluvčí se od výroků prvotního konatele distancuje – užitím relativního času dává najevo, že se nejedná o objektivní fakt, ale pouze o názor či výrok prvotního konatele (často se k tomuto účelu užívá také částice *prý*, v našich příkladech je však distancující postoj mluvčího patrný i bez ní). Srov.:

- (43) Většina řidičů nedbala zákazů a klidně v čistěných ulicích parkovala. Nejčastějším důvodem bylo, že **jdou** „pouze“ k lékaři.
- (44) Proti disidentům byla sice vedena verbálně agresivní kampaň, jejíž konstantou byl fakt, že **jsou** placeni „ideodiverzními centrály“, odříznout je od západní finanční pomoci se však represivní složky nikdy vážně nepokusily.
- (45) Kaple by měla po více než padesáti letech nahradit klasicistní svatostánek Panny Marie Pomocné, který byl v padesátých letech zbourán. Oficiálním důvodem byla skutečnost, že **brání** dopravnímu řešení náměstí, málokdo ale pochyboval, že ji komunističtí funkcionáři nechali zbourat, aby nekazila dojem nedalekému pomníku Rudoarmějce.
- (46) Zažili jsme po hospitalizacích a nemocnicích ledasco. Společným jmenovatelem všech ponižujících situací byl fakt, že mé dítě **nemá** cenu, a já – matka od plotny – nebyla dostatečným partnerem k jednání.

V příkladu (46) mluvčí prezentním tvarem *nemá (cenu)* vyjadřuje, že reprodukuje výrok/názor/postoj prvotního konatele, v tomto případě nemocničního personálu, minulý tvar *nebyla (dostatečným partnerem k jednání)* v druhé závislé větě již vyjadřuje konstatování faktu z hlediska mluvčího – matky dítěte.

⁵ Příklad (42) bychom mohli interpretovat také jako tzv. polopřímou řeč. Jedná se o oblast užití relativních časů, kde jde rovněž o důraz na perspektivu prvotního konatele, resp. postavy v beletrii.

4.2 Užívání slovesných časů v souvětích s větami obsahovými se složitější stavbou

Důležitou roli hraje perspektiva prvotního konatele vs. perspektiva mluvčího v užívání slovesných časů v souvětích s větami obsahovými se složitější stavbou. Jak ve svých pracích upozornila J. Panevová a kol. (1971a, b), relativní časy se neužívají jen ve větách obsahových, ale i ve všech vedlejších větách doplňovacích, které na větě obsahové závisí. Srov.:

(47) *Sám věděl nejlíp, že jeho takzvaná společenskost je nanejvýš rozmarná mašina, která rozhodně nenaskočí pokaždé, a pokud ano, tak se nejdéle do dvou hodin zadře.*

V tomto dokladu z beletrie jsou všechny vedlejší věty podávány jako součást myšlenkového pochodu postavy (tj. prvotního konatele). Pokud by bylo v závislých doplňovacích větách užito préteritum, jednalo by se o komentář vypravěče (tj. mluvčího). Srov.:

(47a) *Sám věděl nejlíp, že jeho takzvaná společenskost je nanejvýš rozmarná mašina, která rozhodně nenaskočila pokaždé, a pokud ano, tak se nejdéle do dvou hodin zadřela.*

Podobně je tomu i v následujících dokladech:

(48) *Myslíl na to, že někde v jejím bytě jsou jeho dopisy, které může dávat kdykoli komukoli číst.*

(49) *Damon tušil, že fyzická kapitulace – vážila pouhých čtyřicet kilogramů – je výsledek beznaděje, která ji pozvolna užírá.*

(50) *Považoval za skandální, že musí snášet takové napětí, když je tak mladá a osamělá.*

(51) *Vyvojily se pomluvy, že prosazují razantní řešení, protože sám na opravě mostu vydělávám.*

V korpusu jsme našli také doklady, ve kterých byl v doplňovací větě závislé na větě obsahové užít čas absolutní. Tyto vedlejší věty interpretujeme ve shodě s Panevovou a kol. jako komentář mluvčího. Relativní čas by zde naopak znamenal, že se jedná o součást výroku (nepřímé řeči), smyslového vjemu, myšlenkového pochodu, hodnocení či citového stavu prvotního konatele. Srov.:

(52) *Strážci zákona se podle slov tiskového mluvčího policie Mojmíra Poppa nejprve domnívali, že muž, který ležel ve vozovce obličejem k zemi, je vážně zraněn.*

(53) *K nehodě zřejmě došlo v okamžiku, kdy policejní auto jelo v levém jízdním pruhu a řidič si nevěšil, že automobil, který jel v pravém jízdním pruhu, zastavuje a dává přednost chodkyni.*

(54) *Garp vzal Duncana na jeden středoškolský basketbalový zápas a naprosto ho zděsilo, že chlap, který trhal lístky, není nikdo jiný než onen mladík s knírkem – opravdový násilník, člověk, který v parku přepadl bezbranné dítě.*

(55) *Připadlo mi zázračné, že můžeme spolu tak komfortně spočívat v pohodlných sedačkách a přitom být odděleni povrchem dálnice, která se mezi námi pohybovala takovou rychlostí...*

Zajímavý z hlediska užití slovesných časů je také následující doklad:

(56) *Další šťastnou náhodou bylo, že orchestr měl dirigovat Serafin, který Marii jistě poskytne skvělé doporučení.*

Ve větě obsahové je pomocí modálního slovesa *měl* vyjádřena následnost z hlediska mluvčího, v závislé větě doplňovací vztahné naopak silně vystupuje subjektivní

hledisko prvotního konatele (postavy), z jehož perspektivy je volen (relativní) slovesný čas.

V následujícím příkladu je relativní čas (prézens) užít dokonce ve větě doplňovací vztažné, nezávislé na větě obsahové.

(57) *Začal jsem si dělat seznam věcí, které ještě **musím** stihnout. Až mě udivilo, jak chladnokrevně jsem si počínal.*

Toto neobvyklé užití relativního času můžeme vysvětlit tak, že řídicí věta obsahuje výraz (v tomto případě podstatné jméno *seznam*), který je schopen větu obsahovou uvozovat – celé souvětí bychom tak mohli převést na konstrukci s větou obsahovou:

(57a) *Začal jsem si dělat seznam, které věci ještě **musím** stihnout.*

Možné by zde ale bylo i vyjádření s absolutním časem:

(57b) *Začal jsem si dělat seznam věcí, které **jsem** ještě **musel** stihnout.*

J. V. Bečka uvádí další příklad užití relativního času ve větě doplňovací vztažné:

(58) *Němci se chytali ještě pořád zoufalé naděje ve vůdcovu „tajnou zbraň“, která jim nakonec přece jen **přinese** vítězství.*

Relativní čas ve vztažné větě autor vysvětluje tím, že je zde implikován nevyjádřený navozující výraz (tj. predikát uvozující větu obsahovou, *pozn. MK*), v tomto konkrétním případě sloveso *doufajíce* (Bečka 1975: 189). Tato Bečkova interpretace se nevyklučuje s naším vysvětlením, že se zde opět jedná o proniknutí perspektivy prvotního konatele. Dané souvětí s nepravou větou vztažnou bychom opět snadno mohli převést na strukturu s větou obsahovou, kde řídicím predikátem by bylo substantivum *naděje*, resp. analytický predikát *chytali se naděje*:

(58a) *Němci se chytali ještě pořád zoufalé naděje, že jim vůdcova „tajná zbraň“ nakonec přece jen **přinese** vítězství.*

4.3 Užívání relativního času ve vedlejších větách příslovečných časových

Díky důrazu na perspektivu prvotního konatele je relativní čas možné užít také v dalším typu doplňovacích vět, a to v některých větách příslovečných časových.

V odborné literatuře o relativních časech najdeme letmé zmínky o tom, že relativního času lze užít i ve větách vedlejších uvozených spojkami *až* a *dokud* (*ne*). J. V. Bečka uvádí příklad *Úzkostlivě na něho čekala, až se vrátí* (tj. *jsouc rozhodnuta čekat, až...*, pozn. J. V. Bečka), ve kterém vedlejší větu se spojkou *až* interpretuje jako větu příslovečnou (Bečka 1975: 188). J. Panevová upozorňuje na výjimečnou možnost užití relativního času ve větách doplňovacích, a to ve větách příslovečných časových vyjadřujících časovou okolnost na otázku *dokdy*, a uvádí k tomu příklad *Nikdo kováře nemohl propustit, dokud nebude vykonán rozsudek* (Panevová 1971: 299). J. Štěpán si všímá, že ve větách příslovečných časových závislých na řídicí větě v préteritu a uvozených spojkou *až* bývá zřídka vedle préterita i futurum a uvádí k tomu příklad *Petr si své otázky schovával, až bude po jídle* (Štěpán 2013: 63). Ve všech případech se jedná o relativní čas vyjadřující následnost, tj. futurum či dokonavý prézens.

Časté je užívání relativního času vyjadřujícího následnost ve vedlejších větách závislých na predikátech s významem „čekání“ uvozených spojkami *až* či *dokud* (*ne*). Srov.:

- (59) *Stála u silnice a čekala, až se s autem otočí.*
 (60) *Bellasar ani nepočkal, až se vrátí Potter, a rozběhl se k lesní stezce.*
 (61) *Všichni lidé trpěli a toužebně očekávali, až vyrostou houby a přijde čas lesních plodů.*
 (62) *Poirot vyčkal, až její rozhořčení odezní, a po kratičkém přerušení pokračoval věcným tónem.*
 (63) *Podmořská sopka trpělivě číhala, až přijde její okamžik.*
 (64) *Odnесли jsme ji do postele a čekali, dokud se neprobere.*
 (65) *Opatrně strhla obal z příboru a počkala si, dokud jíadlo nevychladne.*
 (66) *Chvilí jsem vyčkával, dokud se skupina neusadí u stolu po mé levici, pak jsem se pootočil a pohlédl jsem tam.*

I mimo tyto případy je však užití relativního času možné. Korpusové doklady ukazují, že relativní čas vyjadřující následnost se objevuje i u dalších vět příslovečných časových uvozených spojkami *až* a *dokud* (*ne*), ale i uvozených spojkami *když*, *jakmile* apod. Srov.:

- (67) *Georgiou nechtěl odejít, dokud pro ni někdo nepřijde.*
 (68) *Začala ten rozhovor a teď ho nehodlala přerušit, dokud neskončí.*
 (69) *Zbytek vojska postával na břehu a držel stráž, dokud je někdo nevystřídá.*
 (70) *Když viděla, jak do něj zašel, vydechla si, ale nehýbala se, dokud zas nevyjde.*
 (71) *Nikdo kováře nemohl propustit, dokud nebude vykonán rozsudek.* (příklad J. Panevové)
 (72) *Žasáhnout měl, až nebude vyhnutí.*
 (73) *Dnes už je Okáč hráčem Trigý Eprin Brno, kam mohl odejít, až když Kunínští budou mít za něj náhradu. A tu už mají.*
 (74) *Sehnal pár kluků, na které měl dohlížet, když se budou prohýbat při vynášení vany, sporáku nebo radiátorů.*
 (75) *Měl ho vyfotit, jakmile vystoupí z auta.* (vlast.)

Srov. naopak případy vět příslovečných časových s absolutním časem, kde užití relativního času není možné:

- (76) *Vlak pomalu a bezpečně couval, až se zastavil vedle kotle.*
 (77) *Listoval dokumenty, až našel arch s načmáranými poznámkami.*
 (78) *A pak se stědivavě smála a hystericky ječela, dokud ji nepřemohla únava.*
 (79) *Možná tam i bydlel, dokud ho nesežrali žraloci.*

Užití relativního času v příkladech (67)–(75) můžeme vysvětlit tak, že příslušná časová věta závisí vždy na výrazu, který lze snadno převést na větu obsahovou – buď je tento výraz sám nominalizací věty obsahové, jako např. *nechtěl odejít* či *nehodlala ho přerušit*, nebo je v něm alespoň implicitně přítomna věta obsahová užitá z perspektivy prvotního konatele a s ní spojená možnost užití relativního času (srov. příklady 67a–75a). Pokud zde však tato implicitní věta obsahová není přítomna, užije se časů z hlediska mluvčího (srov. příklady 67b–75b). Tak můžeme vysvětlit i nemožnost

užití relativního času v příkladech (76)–(79), v nichž jsou časy užity absolutně, tedy dle normy platné pro věty příslovečné časové.

- (67a) Georgiou nechtěl odejít, **dokud pro ni někdo nepřijde**. = Georgiou byl odhodlán, že neodejde, dokud pro ni nikdo nepřijde.
- (67b) Georgiou neodešel, **dokud pro ni nikdo nepřišel**.
- (68a) Začala ten rozhovor a teď ho nehodlala přerušit, **dokud neskončí**. = Byla odhodlána, že rozhovor nepřeruší, dokud neskončí.
- (68b) Začala ten rozhovor a nepřerušila ho, **dokud neskončil**.
- (69a) Zbytek vojska postával na břehu a držel stráž, **dokud je někdo nevystřídá**. = Zbytek vojska byl odhodlán, že bude držet stráž, dokud je někdo nevystřídá.
- (69b) Zbytek vojska držel stráž, **dokud je někdo nevystřídá**. (Bez vyjádření odhodlání prvotního konatele)
- (70a) Když viděla, jak do něj zašel, vydechla si, ale nehýbala se, **dokud zas nevyjde**. = Byla odhodlána, že se nebude hýbat, dokud zas nevyjde.
- (70b) Nehýbala se, **dokud zas nevyšel**. (Bez vyjádření odhodlání prvotního konatele)
- (71a) Nikdo kováře nemohl propustit, **dokud nebude vykonán rozsudek**. = Bylo nařízeno, že nikdo kováře nemůže propustit, dokud nebude vykonán rozsudek.
- (71b) Nikdo kováře nepropustil, **dokud nebyl vykonán rozsudek**.
- (72a) Zasáhnout měl, **až nebude vyhnutí**. = Rozkaz zněl, že má zasáhnout, až nebude vyhnutí.
- (72b) Zasáhl, **až když nebylo vyhnutí**.
- (73a) Dnes už je Okáč hráčem Trigy Eprin Brno, kam mohl odejít, **až když Kunínští budou mít za něj náhradu**. A tu už mají. = Dohoda zněla, že Okáč bude moci odejít, až když Kunínští budou mít za něj náhradu.
- (73b) Okáč odešel, **až když Kunínští měli za něj náhradu**.
- (74a) Sehnal pár kluků, na které měl dohlížet, **když se budou prohýbat** při vynášení vany, sporáku nebo radiátorů. = Bylo naplánováno, že bude na kluky dohlížet, když se budou prohýbat při vynášení vany...
- (74b) Sehnal pár kluků, na které dohlížel, **když se prohýbali** při vynášení vany...
- (75a) Měl ho vyfotit, **jakmile vystoupí z auta**. (vlast.) = Pokyn zněl, že ho má vyfotit, jakmile vystoupí z auta.
- (75b) Vyfotil ho, **jakmile vystoupil z auta**.

Ve vedlejších větách uvozených spojkou *až* závislých na slovesech jako *odkládat*, *schovávat si*, *šetřit si* apod. je perspektiva prvotního konatele implikována též, proto se tu také běžně užívá relativní čas vyjadřující následnost. I zde je možnost převedení na strukturu s větou obsahovou typu *byl odhodlán, že něco udělá, až bude vhodná příležitost*. Srov.:

- (80) I svatbu jsem odkládala, **až budu mít po maturitě**. = Byla jsem odhodlána mít svatbu, až budu mít po maturitě.
- (81) Peníze si rodina z Vaňova schovávala, **až bude nejhůř**. = Rodina byla odhodlána, že peníze použije, až bude nejhůř.
- (82) Možná si to šetřila, **až Dagmar nad sebou nebude mít ochrannou ruku** vlivného a respektovaného prezidenta.

5. Závěr

Pomocí dokladů z Českého národního korpusu jsme demonstrovali, že užívání slovesných časů ve vedlejších větách obsahových a všech větách doplňovacích na nich explicitně či implicitně závislých se řídí tím, zda mluvčí pohlíží na děj věty obsahové ze své perspektivy, či zda přejímá perspektivu prvotního konatele. V případě časů užitých z hlediska mluvčího se jedná o časy absolutní, v případě časů užitých z hlediska prvotního konatele se jedná o časy relativní.

LITERATURA

- BAUER, J. (1965): Souvětí s větami obsahovými. In: *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university: Řada jazykovědná A 13*, roč. XVI, Brno, 55–66.
- BAUER, J. – GREPL, M. (1980): *Skladba spisovné češtiny*. 3. vyd. Praha: SPN.
- BEČKA, J. V. (1975): O relativních a subjektivních časech v češtině. *Naše řeč*, 58, 186–195.
- DANEŠ, F. – HLAVSA, Z. – GREPL, M. a kol. (1987): *Mluvnice češtiny*. Praha: Academia.
- KAUFMANN, G. (1976): *Die indirekte Rede und mit ihr konkurrierende Formen der Redeerwähnung*. München: Max Hueber Verlag.
- KOUTOVÁ, M. (2018): *Užití slovesného času ve vedlejších větách obsahových v češtině*. Disertační práce. Praha: Univerzita Karlova. Filozofická fakulta. Ústav českého jazyka a teorie komunikace.
- KOUTOVÁ, M. *Užití absolutního času ve vedlejších větách obsahových* (v tisku).
- PANEVOVÁ, J. (1971a): Relativní a rekurzivní vlastnosti významu času. In: Panevová, J. – Benešová, E. – Sgall, P.: *Čas a modalita v češtině: Acta Universitatis Carolinae, Philologica, Monographia XXXIV*. Praha: Univerzita Karlova, 45–63.
- PANEVOVÁ, J. (1971b): Vedlejší věty obsahové. *Slovo a slovesnost*, 32, 289–300.
- ŠVOBODA, K. (1970): *Souvětí spisovné češtiny I, II*. Praha: SPN.
- ŠVOBODA, K. (1972): *Souvětí spisovné češtiny*. Praha: Univerzita Karlova.
- ŠTĚPÁN, J. (2013): *Souvětí současné češtiny*. Liberec: Technická univerzita v Liberci.